

Relacions toponímiques i lingüístiques entre les Balears i la Marina

JOAN VENY
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

1. Em plau en primer lloc d'agrair als organitzadors d'aquest XXIXè Col·loqui de la Societat d'Onomàstica, VIè d'Onomàstica valenciana, especialment als amics Joan Ivars i Emili Casanova, la gentilesa que han tingut de convidar-me a presentar-hi una ponència. Venir a les terres valencianes és sempre un goig, tant per a renovar llaços d'amistat com per a rememorar jornades fructuoses de contacte amb els vostres parlants, realitzades arran de les enquestes de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català*, que han contribuït a enriquir la meua formació de dialectòleg i romanista. Em plau també de veure dedicat aquest col·loqui a la memòria de l'enyorat amic Enric Moreu-Rey, fundador de la nostra Societat i impulsor dels estudis d'onomàstica catalana.¹

En la meua intervenció, d'una evident modèstia, resumiré coses que he dit en altres llocs o aportacions d'altri, aprofitaré algunes dades del primer volum del nou ALDC (Barcelona, 2001) i de la seva base de dades i, pouant en el llibre de Joan Ivars, *Els noms de lloc i de persona de Dénia* (1995), teixiré un quadre breu de relacions lingüístiques i onomàstiques balearicodenieres i espigolaré alguns elements atractius de la toponímia i antroponímia de Dénia.

2. És sabut que, des de Milà i Fontanals (1861), s'ha dividit el nostre domini lingüístic en dos grans blocs, l'oriental i l'occidental. Després l'il·lustre filòleg en va fer una altra (1875), que afortunadament no ha tingut cap continuïtat, en tres grups, separant el balear de l'oriental continental (Veny 1986: 31). El coneixement que d'una manera progressiva va adquirir Milà dels parlars illencs, a través d'informadors baleàrics que estudiaven a la universitat de Barcelona o que feien estades a la Ciutat Comtal (Manuel Guasp, Mateu

¹ Em plau agrair Josep Massot i Mar Massanell per diversos ajuts i suggerències.

Obrador, J. L. Pons i Gallarza, Jeroni Rosselló, Tomàs Aguiló, vg. Bernat 2001: 102-110), el va posar en contacte amb tractaments baleàrics originals (l'article salat, la neutra tònica, les consonants velars palatalitzades, etc.) que el degueren empènyer a segreguar en la nova divisió el balear de la resta del català oriental. Però, una divisió, partint sempre del seu caràcter aproximatiu i de contorns difusos, se sol fer tenint en compte diversos nivells, que comencen pels de caràcter més ampli i continuen pels de caràcter progressivament més restringit. I així tenim, en relació amb aquests nivells, grups, dialectes i subdialectes i parlars (Veny 1986: 31-30). És indubtable que el balear, per unes quantes característiques bàsiques ([a, e] neutralitzades, [o] àtona confosa amb [u], incoatiu en -e-, article salat, un cert vocabulari) i per la seva història, pertany al català oriental (alguna excepció com la [o] àtona mantinguda en mallorquí s'explica per arcaisme); és el nivell 1. Després vénen subdivisions en dialectes: dins l'oriental tenim el balear, el rossellonès, el català central, l'alguerès; i dins l'occidental, el nord-occidental i el valencià ("tan consemblants -deia A. M. Alcover- que podríem considerar com un sol dialecte"; és el nivell 2. I a continuació segueixen els subdialectes (mallorquí, menorquí, eivissenc dins el balear, etc.); és el nivell 3. I després se segreguen els parlars, amb algunes característiques pròpies, més locals; és el nivell 4. Paral·lelament, la Romània s'ha dividit en occidental i oriental partint d'uns pocs criteris (manteniment o no de la -s final, sonorització o no de les oclusives sordes intervocàliques) (Wartburg 1952), i dins cada partió es troben llengües diferents, i dins cada llengua, dialectes, subdialectes i parlars. Així, doncs, malgrat algunes veus discordants que no han entès aquest plantejament de Milà (Veny 1986: 399-400 i 2001: 198-199) -que jo mateix vaig ampliar- la primera divisió en dos grans blocs, segons el meu parer, compartit per savis col·legues, continua tenint plena vigència, a més de resultar altament pedagògic. Per si fos poc, resulta profundament instructiu que, davant certs textos anònims, només poguem dir si són occidentals o orientals i prou, sense arribar a cap altra precisió. També és prou significatiu que grans estudiosos de lingüística històrica hagin maldat per trobar una explicació a aquest doble partiment dialectal (Griera, Sanchis Guarner, Badia, basant-se respectivament en la Reconquesta, el substrat o la romanització).

En el meu llibre *Els parlars* (1978) i en successives edicions (12^a, 1998) vaig afegir setze trets opositiu català occidental-català oriental als dos esgrimits per Milà basats en el vocalisme àton i a una observació de Fabra sobre el tractament de la E tònica llatínovulgar. Vet-ne ací unes mostres: els incoatiu en i o en e (*partix/parteix*, vg. mapa 1),² iodització (*paia/palla*), subjuntiu en -e o en -i (*face/faci*), [tʃ] o [ʃ] inicial o potsconsonàntica (*tinxa/xinxa*), plurals d'antics proparoxítons amb *n* restituïda o no (*hòmens/homes*), *romer/romani* (Veny 2003: mapa 6), *melic/llombrígol* (Veny 1988: mapes 4 i 5).

3. Que el balear pertany, en línies generals, al català oriental, és, per mi, indiscutible. Els fets històrics de repoblament amb gent de l'est peninsular ho abonen clarament. Ara bé, classificar dialectes no és el mateix que classificar peixos o papallones; es tracta de fets socials, culturals, d'una gran complexitat, amb variables de generació, de registre, de vitalitat d'ús, de sinonímia; elements d'un bloc reapareixen dins l'altre, trencant una hipotètica frontera. Efectivament, com vaig demostrar fa temps (Veny 1959-1960), obrint una esquadra en la macrodivisió es troba un centenar de mots baleàrics que, absents del català oriental peninsular, reapareixen en el català occidental. En són exemples les parelles

² Gràcies al domini de la informàtica per part de M. Pilar Perea he disposat de les bases d'aquest mapa (Perea 1999).

arena/sorra (vg. mapa 2),³ *pigota/verola* (vg. mapa 3); *bres/bressol*; *bes*, *beset*, *besadal petó*; *faldetes/faldilles*, *tort/borni*, *guerxo*, *graneralescombra*, etc. (Vený 1959: mapes p. 23, 31, 41, 51; i 1960: p. 4, de l'extret).

En general, trobava l'explicació en el caràcter arcaïtzant de les àrees laterals, isolades i tardanes, les normes ben conegudes de Matteo Bartoli, que unien el balear sobretot amb el valencià i l'oposaven a solucions del català oriental, que s'havia mostrat, en general, més dinàmic i renovador. Així, *arena*, mot pancatalà a l'Edat mitjana, va ser substituït per *sorra*, que significava pròpiament 'llast' i, com que sovint es llastava les embarcacions amb arena, *sorra* es va desviar cap a aquest sentit, acabant per desplaçar-lo. Veieu com el castellà manté el significat etimològic en els mots *sorra* 'arena gruixuda per a llastar les embarcacions', *zahorra* 'llast', així com l'aragonès *zaborras* 'piedras pequeñas', el canari *zaorra* 'arena gruixuda per als camins' (Vený 1959-1960: & 96). De tota manera, cal dir que alguns d'aquests mots no eren, des d'un principi, privatis d'una o altra àrea, de l'occidental o de la balear, sinó que en alguns casos hi hagué convivència de formes fins que una va desplaçar l'altra; així, *pigota* i *verola* conviuen en un autor barceloní dels segles XVI-XVII com és Jeroni Pujades: "que's morien de *pigota* o *verola*", "mori de la corrença de la *pigota* o *varola*" (1608, II, 67); igualment, *bres* es troba al costat de *bressol* tant en el mallorquí Ramon Llull (DCVB) com en el valencià Sant Vicent Ferrer (Schib 1977: 37). Pot passar que un dels dos mots en convivència s'imposi sobre l'altre, destronant-lo, o bé que es retiri cap a un altre significat, com *pigota* que, en el català central, es decanta cap a la malaltia dels animals (ALDC, 66).

4. Deia que els paral·lelismes eren més accentuats amb el valencià. Ara puc il·lustrar amb sengles mapes les concomitàncies de *morros* 'llavis' (vg. mapa 4), dels *claus* 'ullals' (vg. mapa 5), i dels *padastres* 'repelons' (vg. mapa 6), que no vaig poder presentar en la meua tesi a partir de l'ALC, perquè aquest s'havia interromput aleshores en el mapa *fregar la roba*.

També us puc oferir nous paral·lelismes: a més de la presentació cartogràfica de la *galtada* 'bufetada' (vg. mapa 7), cal prendre nota de mots paral·lels com *oró* 'cabàs gran', *taravella* 'cadellet; persona bellugadissa', *capolar* 'trinjar, triturar', *moral* 'suau', *casca* 'varietat de coca', *boval* 'varietat de raïm', *trespelar* 'traspuar', *perjuí* 'perjudici', *corada* 'estranyes; acció enèrgica inspirada per una passió impetuosa', *sem* 'marcit, beneit', *embuder* 'golafre, menjador'. Cal evidentment comprovar l'extensió i vitalitat d'aquests mots.

La colonització mallorquina de Tàrbena

5. Entre les colonitzacions de l'Edat Moderna a l'interior del domini lingüístic té un relleu especial la realitzada per mallorquins a Tàrbena i la Vall de Gallinera a principis del s. XVII, arran de l'expulsió dels moriscos (1609). El primer, si estic ben informat, que va parlar d'algunes característiques del parlar de Tàrbena va ser el frenòleg català Marià Cubí (1849) a la revista *La Antorcha*, on identifica "como de procedencia balear formas populares del artículo y de las terminaciones verbales, así como determinados nombres y sus vocales" (20-10-1845). Després Barnils (1912) hi dedicà un article i, anys després, Alcover

³ Abans Vený 1959-1960: mapa 11) havia ofert un mapa sobre materials incomplets de l'ALC, de Grieria.

(1918) en una de les seves eixides donà compte d'alguns dels seus trets. Devuit anys després, Francesc de B. Moll (1936) reproduïa dades del seu mestre. Seguirà una llarga pausa de més de quaranta anys fins que jo mateix, arran d'una enquesta a Tàrbena, feta el juliol de 1969, amb l'emoció d'entrevistar descendents d'antics colonitzadors conterranis meus, vaig donar a conèixer i vaig interpretar nous materials (1972 i 1976). Poc després, Josep Costa (1977 i 1977-1978) precisava que la colonització balear s'havia estès per altres poblacions de la Marina, a més de Tàrbena. Han completat la informació sobre tan interessant parlar Jordi Colomina (1986), J. Colomina, M. J. Pont i M. Salvà (1986) sobre onomàstica, Joan-Lluís Monjo sobre els cognoms (1991a) i l'ús de l'article (1993), i Vicent Beltran (2000) amb una tesi molt valuosa que és un microatles de la Marina Alta en què fa un estat global de la mallorquinitat en aquesta comarca. Recentment, Antoni Mas i Josep-Lluís Monjo (2000) han fet substancioses precisions sobre la procedència dels immigrants, l'establiment de mallorquins en altres comarques (Valldigna, Vall d'Albaida, la Ribera, Horta de Xàtiva), les modificacions –amb acostament al valencià– que han sofert els cognoms (*Gelabert* → *Gilabert*, *Quetglas* → *Tecles*, etc.) i han insistit en la necessitat d'obrar amb cautela a l'hora de relacionar un llinatge amb un immigrant mallorquí. Han fet una llista de les poblacions mallorquines que, de major a menor densitat d'immigració, és així: Artà, Lluçmajor, Manacor, Santa Margalida, Pollença. Donen també notícia dels problemes de convivència, per exemple, amb els colons genovesos. Més recentment, Monjo (2001) s'ha ocupat de la cultura popular de l'àrea d'immigració mallorquina i ha donat a conèixer aspectes antropològics desconeguts referents a llegendes sobre els orígens de la població nouvinguda (relacionats amb una barata de porcs o amb la instal·lació d'un penal), a trets lingüístics que són objecte de befa (l'article salat, amb adulteracions: *Satàrbena* 'Tàrbena', *sa rei* 'el rei'; lèxic imaginari: *s'espicamerdes* 'pollastres'; gentilicis despectius: *boçals*, *baratats*, *garruts*, *polacos*) i a estereotips basats en la sutzesa, l'avarícia, la tossuderia, la ignorància, etc., dels immigrants, estereotips il·lustrats amb un valuós recull de contes i succeïts.

Pel que fa a l'àrea de la Vall de Gallinera, l'amic Josep Tormo em comunicava com a resultat de les seves valuoses recerques (1992) que a la Carrotja el 1979 un ancià encara "salava", que a l'Orxa (Comtat) havia sentit aglutinacions de l'article salat (la *sasteulà* 'la teulada', com la *sacorbella* citada per Barnils) i també supervivents mallorquins com *ammètlera* 'merla'; precisava que no hi mancaven els cognoms mallorquins com *Nadal*, *Seguí*, *Calafat*, *Cloquell* i que els d'altres comarques els donaven el sobrenom de "mallorquins".

Els materials de l'ALDC i el vol. I ja publicat (*Parts del cos. Malalties*) permeten de fer una comparació de dades i comprovar els trets i mots imputables a la presència mallorquina a Tàrbena. La metodologia aplicable és clara: perquè una unitat lingüística de Tàrbena pugui ésser considerada un mallorquinisme hem de verificar que aquella no es troba fora de Tàrbena, on més densa fou l'aportació mallorquina, o de la Marina. Hem de tenir present que certes unitats poden haver-se donat independentment en les dues àrees (per arcaisme afavorit per la situació geogràfica, per una creativitat paral·lela, per selecció de variants) i ser, per tant, coincidents. Addueixo només uns exemples trets de l'ALDC.

El fet que *rues* 'arrugues' sigui mallorquí (balear) i tarbener no implica necessàriament que el mot d'aquí sigui de procedència mallorquina, car trobem aquesta variant a Simat de

Valldigna, Pego, i, més amunt, a Alcalà de Xivert (*arrues*), Rossell i Mas de Barberans (ALDC 8). Igualment *busca* (i *busqueta*) ‘brossa a l’ull’ (vg. mapa 8) es troba a Tàrbena però també el mot reapareix (sota *busca* o *busqueta*) més al sud, a Crevillent, el Pinós, Torremañanes, la Font de la Figuera i Ontinyent. De tota manera, en casos com aquests, la variant mallorquina pot haver quedat reforçada amb el congènere valencià.

Altres vegades, la probabilitat del mallorquinisme és més alta. El tarbener *ronyons* es troba rodejat de *renyons* i *rinyons* (tret d’Alqueria de la Comtessa) (ALDC 71). I també *anrumfar* [*els muscles*] es veu envoltat de *arrunçar* i *alçar* (amb l’excepció de Beneixama) (ALDC 82); es tracta d’un canvi de prefix *arrufar* > **enrufar* i després, per dilació de la nasal, *enrumfar*.

Però tenim casos més clars, diàfans: *oruga* és sols mot tarbener enfront de *gruga*, *rosquilla*, *cuc*, *cuc verd* (Veny 1976, mapa 34), *melicotó* ‘préssec’ amb *i* fruit de dissimilació i afavorida per etimologia popular enfront de *malacató*, *melocotó*, *abèrxic*, *alpèrsec*, *bresquilla* (Veny 1976 mapa 39), *ribrell* enfront de *dibrell*, *llibrell*, *llibrellet*, *gaveta* (Veny 1976, mapa 41), *crosses* enfront de *crosses*, *mulettes*, *gaiatos* (Veny 1976, mapa 42), *titineta* “de la coa llarga” enfront de *pardaleta*, *coeta*, *xenna*, *xorivita*, etc. (Veny 1976, mapa 47), *allot* enfront de *ceno*, *tarquim*, *llimac*, *solatge*, *borró* (Veny, mapa 48), (*jugar*) a *conillons* enfront de *a cut*, *a la quit*, *a cuït*, *a conill*, *a conillets amagar*, etc (Veny 1976, mapa 49), *dissabte*, *dissatte* enfront de *vespra* (Veny 1976, mapa 50).

Un paral·lelisme nou pertany a la cultura popular. Es tracta del mot *mentires* ‘mentides, leuconíquia’, és a dir, les taquetes blanques que surten –sortien– a les ungles probablement a causa de trastorns de nutrició. En algunes àrees del domini l’aparició d’aquestes taques és atribuïda popularment a les mentides que han estat dites; creença antiquíssima, que trobem també en parlars occitans, francesos i italians, explotada per pares i educadors per tal de reprimir la tendència mendaça dels minyons. Aquesta creença ha fructificat lèxicament a les Balears (*mentides*) i a Tàrbena (modificat a la valenciana en *mentires*), mentre que a la resta del valencià o bé trobem mots descriptius (*tatxes*, *tatxetes*, *marques*, *senyals*, *pigues*) o simplement que la leuconíquia és senyal de pròxima riquesa, de recepció d’un regal, o, en tot cas, senyal d’haver dit mentides però sense lexicalització del mot, com passa als llocs esmentats (Veny 1999c).

La tesi de Beltran (1999) permet estudiar, fent-se ressò de les troballes de geografia humana de Costa, l’expansió dialectal mallorquina més enllà de Tàrbena i la Vall de Gallinera, car els mallorquins, després del seu establiment en aquestes àrees, van distribuir-se per altres municipis on van deixar algunes petjades. Xaló, Llíber i Pedreguer van ser els més tocats per la influència mallorquina. Gràcies al seu estudi, han aflorat nous mallorquinismes: *gruixat* ‘gruixut’, *malavejar* ‘maldar’ (i *malaveig*), *rentar* ‘llavar’, *treure* ‘traure’, *tudar* ‘fer malbé’, *xorc* ‘eixorc, estèril’, *bover* ‘classe de caragol’, etc. Afegim-hi que deuen tenir la mateixa condició *secall* ‘ametlla sense obrir’ i *surenc* ‘dessaborit, amb gust de suro’.

Les referències del mallorquí de la Marina Alta poden tenir un valor significatiu per a la història de la llengua, del mallorquí en el nostre cas. Així, l’esmentada variant *melicotó*, la documentació més antiga de la qual és de 1840 (Figuera), sabem que ja era viva en el

mallorquí de principis del s. XVII, gràcies a la seva presència tarbenera La variant *guiato* 'gaiato' podia fer pensar en restes d'una articulació de la velar palatalitzada (Beltran 1999: 203) (com *gana* [gɨ'anə]), que és pròpia d'una part important del mallorquí, i, efectivament, hi ha indicis d'aquest avançament del punt d'articulació en la grafia de malnoms mallorquins (com *Guell* 'gall') ja el s. XVII (Veny 2001: 52). Tanmateix, tenint en compte que *gaiato* podia passar fàcilment a *gueiato* i aquest a *guiato*, per reducció del diftong [ej] a [i] (com *meitat* > *mitat*), que també trobem en tortosí, cal descartar aquesta interpretació (Veny 2003).

Les relacions valencianoeivissenques

6. A part de les concomitàncies entre el valencià i el balear, que ja hem vist, es donen també una pila de paral·lelismes entre el valencià i només l'eivissenc. Aquelles eren atribuïdes bàsicament a raons d'arcaisme; aquestes, per contra, responen a les freqüents relacions de tot tipus (religioses, econòmiques, comercials, pesqueres, etc.) que Eivissa mantingué amb el País Valencià i especialment amb Dénia, així com també a la presència de valencians a l'Illa Blanca. Es tracta, per tant, d'una influència unilateral, en un sol sentit, del valencià sobre l'eivissenc. Marià Villangómez (1972: 193-194) va ser el primer, si estic ben informat, a donar notícia d'aquestes afinitats. Després he ampliat aquest tema amb noves aportacions. Em permeto reproduir el que en vaig escriure (Veny 1999a: 102-103):

En els Llibres d'entreveniments [Marià Torres] ha trobat referències, durant els segles XVI i XVII, a funcionaris, menestrals, militars i predicadors valencians presents a l'illa; també són importants les relacions marítimes entre Eivissa i Dénia i sabem que hi havia franquícia d'impostos en aquests dos ports per a naus valencianes i eivissenques respectivament, que Eivissa era el port de pas des de Dénia cap a Mallorca i Itàlia, així com Dénia ho era per a anar d'Eivissa a Tarragona i la Cort. Afegim-hi encara la presència de barques foranes, especialment valencianes, la plataforma eivissenca, rica de pesca, amb convivència amb els illencs (Prats 1997: 18); tenim constància d'un permís sol·licitat el 1634 per Felip Bosch, de València, per a calar una almadrava a qualsevol temps i lloc de la costa (E. Fajarnés 1890, 285-287). En un altre sentit tenim notícies de barques d'Eivissa armades al Cabanyal (València) (Macabich, III, 243) i sabem que les barques de la Vila Joiosa (Alacant) tenien Eivissa com a segon port (Llorca 1998, 770).

Són manifestes també les relacions comercials, al segle XVIII, entre Eivissa i ports de la costa valenciana (Borriana, Benidorm, Vinaròs, València, Dénia, Altea, Alacant, Santa Pola), així com de l'abastiment de carbó de la ciutat de València el 1835 a càrrec de nou patrons eivissencs (Vilàs 1989, 47-49).

Encara puc afegir com a mostra de la col·laboració valencianoeivissenca aquest petit fet històric: el 1533 els moros captiven set persones a les costes d'Eivissa i es dirigeixen a Formentera; aleshores els eivissencs els ataquen, rescaten els captius i celebren la victòria; en la lluita i el rescat intervenen "dos barcas dels Damians y lo laüt d'en Xanxo de Dénia" (Ferrer 1997, 55-56 i 71-72). La història d'Eivissa es troba esquitxada de successos lligats a la cooperació valenciana, com és ara la redempció de captius, la confecció pels artesans velluters d'indumentària per a imatges sagrades de les esglésies d'Eivissa o la fortificació de la ciutat amb l'ajut financer del virrei de València (Garcés 1946: 150, 146 i 148). Tampoc faltaven a les llars eivissenques productes de ceràmica procedents del País Valencià: "Un plat gran de *Manisses*" (a. 1700, ap. Marí 1981).